

ה ר ב א י ת י א ל י צ ו ר

מתן הקלות בקיום מצוות למניעת חטא חמור יותר

■ הקדמה ■ הדרך החינוכית האידאולוגית
בקיום המצוות: "ילך למקום שאין מכירים
אותו"; "מוטב שיאכלו בשר תמותות
שחוטות" ■ מדיניות פסיקת ההלכה:
פוסקים שהקלו; הדעות האוסרות
ונימוקיהן; דעת ביניים – הכול לפי המקום
והזמן ■ הקלות בנסיבות מיוחדות: "עת
לעשות לה"; תקנת השבים; "מוטב שיהיו
שוגגים" ■ סיכום

הקדמה

השאלה שבה דן מאמר זה מונחת לפתחם של מנהיגי קהילות, פוסקי הלכה, דיינים ומחנכים. בעלי תפקידים אלה יודעים שלפעמים ישנו חשש שעמידה בלתי מתפשרת על קיום ההלכה תביא לידי כך שהאדם הנתון למרותם לא ישמע אל דברי תוכחתם אלא יבעט בכל מה שאומרים לו, והמצב ייעשה רע יותר.

האם נכונה הדרך להקל לאדם בקיום המצוות כדי שיוכל לעלות למדרגה שבה יקיים את המצוות ברמה גבוהה יותר, או שאין מקום לדרך כזו, ויש לדקדק על קיום כל אות שבתורה, גם אם לבסוף יצא שכרנו בהפסדנו?

במאמר זה נבחן את גישתם החינוכית של גדולי ישראל במהלך הדורות, כשניצבו בפני חשש שאם לא יאפשרו הקלה כלשהי בקיום ההלכה – תיגרם פריקת עול גדולה הרבה יותר. ננסה לעמוד על נימוקיהם השונים לפסיקותיהם ולתאר את דרכי חשיבתם.

קביעת סדרי עדיפויות היא צעד הכרחי במקרים רבים, מתוך הנחה שלא תמיד נוכל לתקן עולם במלכות שדי בן-לילה. ברור שלפעמים ההתקדמות היא הדרגתית ונצטרך לטפל בבעיה מסוימת מתוך הבנה שבשאר הבעיות נטפל לאחר מכן, אך לא בכך ידון מאמר זה (אמנם נזכיר עניין זה בפרק האחרון). השאלה שיעסוק בה המאמר היא אם אפשר לפעמים להורות ב"קום עשה"¹ להקל בהלכה מסוימת מתוך חשש שאם לא נקל בפירוש באותה הלכה – התוצאה תהיה חמורה ממנה, הן הלכתית הן חינוכית. זאת, בשונה מהתעלמות מכוונת, "שב ואל תעשה", ממי שמקל לעצמו ומתוצאות ההקלה.

הדרך החינוכית האידאלית בקיום המצוות

בטרם נברר מהי הדרך האידאלית בקיום המצוות, נבחן מהי הדרך האידאלית להנהיג ולחנך. המאמר יעסוק בשאלה איך עלינו לנהוג כשיש לנו מגבלה, כשמאיים עלינו החשש שמא האיש שאותו אנו מבקשים להדריך לאורה של ההלכה יבעט וילך. כדי לברר איך עלינו לנהוג כשיש לנו מגבלה, עלינו לברר תחילה כיצד היינו נוהגים אלמלא המגבלה. אולי נכון לדרוש מראש דרישות מקלות ולהתקדם צעד אחר צעד, ואם כן – כל הדיון שלנו מיותר. האם כל שאלתנו נובעת מן החשש שאם לא נלך לקראת החוטא הוא לא ישמע בקולנו כלל, או שיש משהו אמתי בדרך הזאת, וגם אדם שמוכן לשמוע לקול התורה, או לפחות לקולנו כמחנכים, ראוי לו להתקדם בצעדים קטנים כי אין ביכולתו לתקן את דרכיו לגמרי? כלומר, לפני שנענה על השאלה מהי הדרך הנכונה לחנך ולהנהיג, מן הראוי שנענה על השאלה מהי הדרך הנכונה להתחנך, מהי הדרך הנכונה והאמתית הראויה לאדם לשוב ממעשיו הרעים ומהרגלים רעים שהתרגל בהם. שאלה זו היא קריטית בתור שאלה מקדימה, כי בטרם נענה על השאלה מה נכון מבחינה פרקטית, מן הראוי שנענה על השאלה מה נכון מבחינה מהותית.

1 ההבדל בין פסיקה מפורשת לקולא ב"קום עשה" ובין פסיקה שאינה מפורשת לקולא ב"שב ואל תעשה", הוא הבדל גדול מאוד, הן מבחינה הלכתית הן מבחינה חינוכית ונהגתית. מבחינה הלכתית, ידוע שההלכה מבחינה בין "שב ואל תעשה" ובין "קום עשה", ולא כאן המקום להאריך בכך. גם מבחינה חינוכית, הקלה ב"קום עשה" היא מתן לגיטימציה לחטא, והיא שונה לחלוטין מ"שב ואל תעשה". המאמר יתמקד בשאלת האפשרות להקל ב"קום עשה".
עוד יש לציין שלפעמים כשבאים לקרב אל השכינה את מי שהתרחק ממנה, יש להורות לו להתקדם אט אט, צעד אחר צעד. לא באדם כזה יעסוק מאמרנו. הדרכה להתקדמות אטית למי שבא מרחוק אינה דומה להקלה מפורשת באיסור לאדם שאינו בהכרח בא להתקרב צעד אחר צעד.

נראה שהדעה המקובלת בין חכמי ישראל היא שהדרך העומדת בפני האדם לתקן את דרכיו אינה להקל לעצמו, אלא להפך – לכופף את עצמו לצד השני. וכך כותב הרמב"ם (משנה תורה, דעות, פרק ב, הלכה ב):

וכיצד היא רפואתם? מי שהוא בעל חמה אומרים לו להנהיג עצמו שאם הוכה וקולל לא ירגיש כלל, וילך בדרך זו זמן מרובה עד שיתעקר החמה מלבו, ואם היה גבה לב ינהיג עצמו בבזיון הרבה וישב למטה מן הכל וילבש בלויי סחבות המבזות את לובשיהם וכיוצא בדברים אלו עד שיעקור גובה הלב ממנו ויחזור לדרך האמצעית שהוא דרך הטובה, ולכשיחזור לדרך האמצעית ילך בה כל ימיו. ועל קו זה יעשה בשאר כל הדעות, אם היה רחוק לקצה האחד ירחיק עצמו לקצה השני וינהוג בו זמן רב עד שיחזור בו לדרך הטובה, והיא מדה בינונית שבכל דעה ודעה.

כלומר, הגישה הגורסת שהאדם אינו יכול להיפטר מתכונות שטבועות בו, שהאישיות של האדם מולדת ואינה ניתנת לשינוי, ושכל הניסיונות לשנותה עלולים להזיק לאדם ולהביאו לידי תסכול – אינה מקובלת על חכמי ישראל, והם מתנגדים לה בתוקף. הדרך המומלצת על ידיהם היא, שהאדם לא ייכנע לתכונותיו הרעות ולא יקל על עצמו, אלא להפך: עליו לדרוש מעצמו ולהטות את עצמו לקצה השני, ובכך ישנה את אישיותו וימחק כליל את תכונותיו הרעות, והיו כלא היו.

נגד הגישה האומרת שהתכונות הרעות טבועות באדם ושאינן לו יכולת להתגבר עליהן, יוצא הרמב"ם בתוקף (משנה תורה, תשובה, פרק ה, הלכה ב):

אל יעבור במחשבתך דבר זה שאומרים טפשי אומות העולם ורוב גולמי בני ישראל, שהקב"ה גוזר על האדם מתחלת ברייתו להיות צדיק או רשע. אין הדבר כן אלא כל אדם ראוי לו להיות צדיק כמשה רבינו או רשע כירבעם או חכם או סכל או רחמן או אכזרי או כילי או שוע וכן שאר כל הדעות, ואין לו מי שיכפהו ולא גוזר עליו ולא מי שמושכו לאחד משני הדרכים אלא הוא מעצמו ומדעתו נוטה לאי זו דרך שירצה, הוא שירמיהו אמר מפני עליון לא תצא הרעות והטוב, כלומר אין הבורא גוזר על האדם להיות טוב ולא להיות רע, וכיון שכן הוא נמצא זה החוטא הוא הפסיד את עצמו, ולפיכך ראוי לו לבכות ולקונן על חטאיו ועל מה שעשה לנפשו וגמלה רעה, הוא שכתוב אחריו מה יתאונן אדם חי וגו', וחזר ואמר הואיל ורשותנו בידינו ומדעתנו עשינו כל הרעות ראוי לנו לחזור בתשובה ולעזוב רשענו שהרשות עתה בידינו, הוא שכתוב אחריו נחפשה דרכינו ונחקורה ונשובה וגו'.

נבחן עוד שני מקורות העוסקים בשאלת הדרך החינוכית הנכונה.

"ילך למקום שאין מכירים אותו"

בגמרא (מועד קטן יז ע"א) מובא:

רבי אילעאי אומר: אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו, ילך למקום שאין מכירים אותו וילבש שחורים ויתעטף שחורים ויעשה מה שלבו חפץ ואל יחלל שם שמים בפרהסיא.²

לכאורה אפשר ללמוד מכאן שאם יש מקרה שבו יצרו של אדם מתגבר עליו, אז עליו לעשות הקלות ליצרו.

רבנו חננאל כתב על כך (מועד קטן יז ע"א):

תניא ר' אילעאי הזקן אומר אם רואה אדם שיצרו מתגבר עליו – פירוש, מבקש לשתות במיני זמר ולשמוח בשמחה המרגילה לידי עבירה, כגון זה אמר ילך למקום שאין מכירים אותו וילבש שחורין ויכסה שחורין ויעשה מה שלבו חפץ כגון אכילה ושתיה במיני זמר וכיוצא בהן, אבל דבר עבירה שיש בה דין אדם או דין שמים ואפילו חייבי לאוין או חייבי עשה וכ"ש למעלה שאיסורן איסור עולם, ח"ו שהתיר ר' אילעאי ואפילו בסתר אלא דבר שפירשנו למעלה הוא שאמר לעשות. ואפילו דברים הללו לא התירן לו אלא אמר כמשיא עצה לעשות כך כדי להבריא את יצרו להשלים תאוותו וכיון שיראה עצמו לבוש שחורין ועטוף שחורין משתבר יצרו ונמנע ואינו עושה.

וגם רש"י (שם, ד"ה מה שלבו) כתב בשם רב האי גאון שאם עושה כן אינו חפץ עוד בעברה.³

ומדברי תוספות (חגיגה טז ע"א, ד"ה ויעשה) וריטב"א (ראש השנה טז ע"ב, ד"ה וי"א) נראה שהם מפרשים שכוונת המאמר של ר' אלעאי היא, שיותר חמור לחטוא וגם לחלל את שם ה' מלחטוא בלי לחלל את שם ה'. להלכה ודאי צריך שלא לחטוא כלל, ולהכניע את היצר לגמרי, אבל ר' אלעאי בא ללמד את סדר העדיפויות. עיקר כוונתו לבאר את חומרת חילול השם, ולא דווקא להורות למעשה לעשות כן. וכדברי תוספות רא"ש (קידושין מ ע"א, ד"ה ויעשה):

2 וכן מובא בחגיגה טז ע"א: קידושין מ ע"א.
3 ראה גם בספר "בניהו בן יהוידע", מועד קטן יז ע"א, ד"ה ויעשה.

מתן הקלות בקיום מצוות למניעת חטא חמור יותר

ודקאמר ויעשה מה שלבו חפץ אין משמעותו לשון היתר אלא כלומר מוטב שיעשה מה שלבו חפץ בסתר ואל יחלל שם שמים בפרהסיא. ואפשר שרש"י בחגיגה (טז ע"א, ד"ה למקום) ניסה לשלב בין שני הפירושים וכתב: "שמה יקל כח יצרו, וגם אם יחטא – אין אדם נותן לב". ומוסיף הרא"ש (מועד קטן, פרק ג, סימן יא):

וליתא לדרכי אילעאי אלא אע"פ שמתגבר יצרו של אדם עליו מיבעי ליה לאותובי יצריה דקי"ל הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים.

ואכן, הרמב"ם וה"שולחן ערוך" לא הזכירו בפסקיהם את ההלכה של ר' אלעאי. מסתבר שגם הם סברו כרא"ש, שכל אדם יכול לגבור על יצרו, אם אכן ירצה בכך.

גם כאן, מדברי רבנו חננאל והרא"ש עולה שהדרך להילחם ביצר היא לא להקל עמו כדעת ר' אלעאי, אלא להפך – לשבור אותו. והדבר אפשרי.

"מוטב שיאכלו בשר תמותות שחוטות"

הגמרא מבארת את הסיבה שהתירה התורה "יפת תואר" ואומרת (קידושין כא ע"ב-כב ע"א):

יפת תואר – לא דברה תורה אלא כנגד יצר הרע, מוטב שיאכלו ישראל בשר תמותות שחוטות ואל יאכלו בשר תמותות נבילות.

האם אכן התירה התורה את האיסור פן יבוא אדם לעשות איסור חמור יותר? האם אפשר ללמוד מכאן שיש לעשות הקלות ו"הנחות" בקיום המצוות?

בעניין גוף ההיתר נחלקו הראשונים: לדעת רש"י (קידושין כב ע"א, ד"ה שלא ילחצנה), לא הותר שום איסור שלא הותר בדרך כלל, ואין היתר לבוא על האשה אלא לאחר עשיית כל המעשים האמורים בפרשה, שנאמר "ואחר כן תבוא אליה ובעלתה" (דברים כא, יג). כלומר, לא התירה התורה איסורים מחשש שמא יעבור אדם על איסור חמור יותר. אבל רבנו תם (תוספות, קידושין שם, ד"ה שלא ילחצנה; סנהדרין כא ע"א, ד"ה דאי), הרמב"ם (משנה תורה, מלכים, פרק ח, הלכה ב) וה"יראים" (סימן כ) כתבו שאפשר לבוא עליה ביאה ראשונה במלחמה, ולמעשה זו כבר מחלוקת אמוראים בירושלמי (מכות ב, ו): ר' יוחנן סבר שלא הותרה ביאה ראשונה אלא אחרי עשיית כל המעשים האמורים בפרשה, ורב סבר שביאה ראשונה הותרה כבר במלחמה.

לדעת רש"י, לא הותרו איסורי תורה מפני יצר הרע. מהי אפוא השיטה למלחמה ביצר, המוצגת כאן? תוספות (קידושין כב ע"א, ד"ה שלא ילחצנה) מבארים את שיטתו כך: אם תהיה לאדם דרך לעשות בהיתר, תהיה לו פת בסלו ולא יבוא לעשות באיסור. ומכל מקום, בתוספות (שם) מבאר רבנו תם שהגמרא כאן לומדת מדין "יפת תואר" הדרכה לעבור על איסור קל כדי שלא לעבור על איסור חמור. וברמב"ם (משנה תורה, מלכים, פרק ח, הלכה ה) משמע שטעם הדבר הוא כדי שעם הזמן ועם כל המעשים שציוותה אותו התורה לעשות, תתגנה עליו האישה וישלחנה מעליו.

המימרא "מוטב שיאכלו בשר תמותות שחוטות" נזכרה בכמה ספרי שו"ת כטעמים להקל (בעניין הקלות הלכתיות מחשש שמא יחטא בחטא חמור יותר – ראה להלן), אך בדרך כלל היא נאמרה דווקא במקום שבו המשיב מאריך להוכיח שהדבר אכן מותר, ולא במקום שבו הוא מתיר איסור גמור.⁴

עם זאת, בשו"ת הרמב"ם (סימן ריא) התיר למי שנחשד על שפחתו לשחרר אותה ולשאת אותה, מטעם שמוטב שיאכל תמותות שחוטות, ומשום תקנת השבים, ואף על פי שאסרו חכמים על החשוד על שפחתו לשחררה ולשאתה.

מדיניות פסיקת ההלכה

מכאן נעבור לנושא שבו פתחנו: האם יש מקרים שבהם ראוי לפוסק, למחנך או למנהיג, שיודע שלא יוכל לשכנע את החוטא לרצות לעשות טוב בכל לבו, להקל עליו בקיום המצוות כדי שלא יבעט לגמרי וילך?

על עמדתם של חכמי ישראל במקרים שבהם יש חשש שאי־הקלה על אדם עלולה לגרום לו לעבור על הלכות חמורות יותר, נוכל ללמוד מתוך עיון בספרות השו"ת. לא נוכל לסקור כאן את כל הספרות ההלכתית שנכתבה בנושא, אך נביא את עיקרי הדברים כדי לעמוד על הנימוקים ודרך החשיבה של חכמי ישראל בסוגיה זו.

4 ראה: שו"ת מהרי"ק, שורש קכט; שו"ת מהר"ם פדואה, סימן יט (אמנם החלקת מחוקק, אבן העזר, סימן קיט, ס"ז, למד מדברי המהר"ם פדואה, שהיתרו אמור בשעת הדחק ושבדרך כלל אין להתיר, שהרי הוא השתמש שם בביטוי "מוטב שיאכלו וכו'", אבל המעיין במקור הדברים יראה שהוא מבסס את ההיתר שלו על סברות הלכתיות ולא על הטיעון ש"מוטב שיאכלו וכו'"); שו"ת מהרש"ך, חלק ב, סימן מה; שו"ת גינת ורדים, יורה דעה, חלק ב, סימן א; שם, חושן משפט, חלק ג, סימן לט; שו"ת פרח שושן, יורה דעה, חלק ו, סימן א; שו"ת משפטים ישרים, חלק ב, סימן קע.

פוסקים שהקלו

ישנם פוסקים שנקטו גישה התומכת בהקלה בקיום מצוות. למשל, בהלכות תוכחה אומר בעל ספר ה"יראים" (סימן רכג) שבמקום שבו אדם חוטא בשוגג ואם יוכיחו אותו יחטא במזיד, מוטב שלא להוכיח אותו כי מוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידים, אבל במקום שבו ממילא הוא מזיד צריך להוכיח אותו. ה"יראים" סובר אפוא שבשל הכלל "מוטב שיהיו שוגגים" עדיף להימנע מתוכחה.⁵ עם זאת, אין כאן אלא הימנעות מתוכחה,⁶ והוא אינו פוסק להם לקולא בהדיא.

פסיקה לקולא בהדיא אנו מוצאים בדברי הרב יעקב עמדין (שו"ת שאילת יעב"ץ, חלק ב, סימן טו). הוא כותב שיש להתיר לקיחת פילגשים שמא יבואו בני אדם להיכשל באיסורים חמורים יותר, ויוצא נגד אלה שרצו להחמיר משום סייג לתורה. אמנם הוא מאריך להוכיח שהפילגש מותרת מעיקר הדין ואין בה שום איסור, אבל אחר כך הוא מוסיף שמדין סייג לתורה צריך דווקא להקל ולא להחמיר:

אדרבא מהך טעמא לשרי להו מר כי היכי דלא ליתו לידי איסורא רבה וכתר דאורייתא, דאינו דומה מי שיש לו פת בסלו, אז לא יהו להוטים כל כך אחר האסורות. והא דכוותה אשכחן דשרו רבנן אפילו איסורי דרבנן (אע"ג דחמורים

5 מצאנו חילוק מעניין לעניין הימנעות מתוכחה. בשו"ת כתב סופר (יורה דעה, סימן קסח) נשאל על אדם שנשא אישה באיסור – האישה הייתה אסורה עליו באיסור שנייה מדברי סופרים, וכן הוודו הוא והיא שבא עליה עוד כשהייתה נשואה לבעלה הקודם – ויש חשש שאם נאלץ אותם להיפרד, הם יצאו לתרבות רעה. והשיב ה"כתב סופר" שאין לחוש לכך אלא יש להעניש אותם, כפי שפסקו רמ"א ו"חוות יאיר", שנוכיר להלן. עם זאת, הוא מעיר שיש מקרה שבו אפשר להקל: אם יש לבני הזוג ילדים, ויש לחשוש שגם הם יצאו לתרבות רעה, יש מקום שלא להפריד בכוח את ההורים. הנימוקים שלו חשובים לענייננו: "דהא דאנו עושין דין ברשעים במקום שאנו רואים דאיכא חששא טובא ולפעמים קרוב לוודאי שישתמדו מכ"ש שיעמדו אז באיסור שעברו, ומה פעלנו והרווחנו, נהפוך הוא יוסיף חטא על פשע, מ"מ אנו מחוייבים להעמיד הדת ולעשות מה שעלינו ובכחינו למען ישמעו אחרים ויראו, והלעטהו לרשע וימות, אבל במקום שיש לחוש שיקח גם בניו אתו עמו והמה אנוסים, בוודאי טוב לנו למשוך ידינו מלאבד נפשות אלו בשביל שאחרים יקחו מוסר. מה לי לתקן אחרים ולאבד אלו הקטנים ולאנסם שימירו דתם ויאבדו מתוך קהל ה' ר"ל וקלקלנו יותר על התיקון".

6 לגבי דרכי התוכחה, דעתו של הרשב"א (שו"ת, חלק ה, סימן רלח) היא שתחילת התוכחה צריכה להיות מתונה, ובסופה להקפיד מאוד: "זהו עצתי, שתפתה בלשון רכה, פעם ושתים. והרכה רעים על הרעים, שמאל דוחה וימין מקרבת, אולי יזכו וישובו מדרכם הרעה, ורשעים עוד אינם. ואם לא ישמעו, ויעברו בשלח יעברו, תלוש ומרוט, טול מקל והך על קדקדם, אלף ופרוטרוט. היש דבר שצריך שישקול הפסד כנגד שכר. וצריך מתון והסכמה והמלכה, ומתוך כך יסור הרבים לשום שמים. כי כל שהמעשה גדול, וחזקת היד רצה, צריך יותר השגחה והסרת הכעס. וצריך שיהא הדיין חושש את עצמו, שמא אש קנאתו לשי"ת [לשם יתברך] תבער בו, ותהיה גורמת להעלם הדרך הטוב והנכון מעליו. על כן, כי תבא הנקימה לפניו, בעודה בכפו לא יבלענה, שמא יאכלנה פגא, אלא יבשלנה וימתיקנה בסוד הזקנים וישרים בלבותם. ואם יש אנשים רשעים מפורסמים ורצית למתקם, ועוד הם בתמרוניהם עומדים, תמנה עם הזקנים, בין להלקות, בין לקוץ יד או רגל, ואפילו להמיתו..."

דברי סופרים) כי היכי דלא לגעו באיסורי דאורייתא. ולא עוד אלא זמנן אמרו דניחא ליה אפילו לחבר למעבד איסורא זוטא משום דלא לעבד אחרינא איסורא רבה. וגם בענין כזה מצאנו כך ממשנה שלמה שבידינו מי שחציו עבד כו' כופין את רבו ועושהו בן חורין אע"ג דקעבר בעשה (עיין לחם שמים שם), עוד שם בגמרא (גיטין לח ע"ב) מעשה באשה חציה שפחה כו', כפו רבה ועשה אותה ב"ח, משום דמנהג הפקר נהגו בה כו'. ולא דמי למ"ש רב בקעה מצא וגדר בה היינו במידי דטעותא, ובאתרא דשמעי לגזרה דרבנן ופרשי מאיסורא משא"כ היכא דלא שמעינן ופרצי אפילו בדאורייתא, בכה"ג אמרינן מוטב יהו שוגגין כו' כ"ש במילתא דהיתרא ואית בה תקנתא דע"י כך שבקי איסורא, שאפילו היה עולה על הדעת שיש בה איזה מיחוש איסור כדר"מ, היה ראוי להתירו עכשיו מפני התקלה הגדולה שיש במניעת הפילגש, א"כ הדבר הפוך, החומרא וההתיר, הוא סייג לתורה, וכמו שלמדה תורה עצמה שעשתה סייג לדבריה והתירה יפת תאר משום מוטב שיאכלו ישראל בשר תמותות וחוטות כו'.

גם הרב עזיאל נוטה להקל בגיור לשם אישות מחשש שאם לא יעשה כן ימשיך היהודי לחיות עם האשה בגיורת⁷. הוא עונה למתקיפיו בכמה מקומות⁸ וקובע כלל: במקום שבו אדם בא לעשות מצווה, כגון בעניינינו – הגוייה באה מרצונה להתגייר – יש ללכת לקראתו, כי "הלעיטתו לרשע וימות" נאמר דווקא במקום שבו רצונם לעשות רע.⁹ וזה לשונו:

מצוה עלינו למנוע כל מכשול עון לכל איש ואשה מישראל שרוצים לפרוש מעון שבידם וכמו שעשו ז"ל מפני תקנת השבים.

מהר"י מינץ (שו"ת, סימן ה) התיר למינקת להינשא מחשש שמא אם לא יתיר לה תצא לתרבות רעה.¹⁰

בשו"ת חיים שאל (חלק א, סימן ו) התיר לרב קהילה לעשות עסק עם אנשי קהילתו ולהתיר להם להתגלח בספירת העומר תמורת התחייבותם שלא יתגלחו בתער כל השנה.

7 וכך כתבו גם: שו"ת טוב טעם ודעת, חלק א, סימן קעח; שו"ת חדוות יעקב, יורה דעה, סימן יג; שו"ת אחיעזר, חלק ג, סימן כו; שו"ת יביע אומר, חלק ח, סימן כד, ועוד.

8 ראה למשל פסקי עזיאל בשאלות הזמן, סימנים ס-סא.

9 לכן הוא גם מתיר לשואל לשאת את האשה מחדש לאחר הגיור בלי להמתין שלושה חודשים, מחשש שמא הפרשתם לשלושה חודשים תגרום לה שלא להתגייר.

10 עם זאת, מהרש"ם (שו"ת, חלק א, סימן ז; הוא דן שם בדין אישה שאם לא יקלו עליה לטבול עם מוך באוזנה, היא עלולה שלא לטבול כלל) התייחס לתשובתו ועמד על כך שגם לדעתו דווקא כדי להציל את הרבים מחטא אפשר לעשות כך, אך לא כדי להציל את אותו אדם שעלול לחטוא אם לא יקלו לו.

מתן הקלות בקיום מצוות למניעת חטא חמור יותר

ה"חתם סופר" (שו"ת, אבן העזר, סימן לו) התיר למעוברת להינשא כדי שלא יצאו היא וולדה לתרבות רעה, אך נימוקו ספציפי לשאלה זו בלבד: תקנת חכמים שלא תינשא מעוברת היא רק משום שלום הוולד, וכאן שלומו וטובתו שלא יצא לתרבות רעה. בדרך כלל הוא אוסר להקל למי שעלול לחטוא בחטא חמור יותר.

נחלקו הרב עובדיה יוסף והרב אליעזר וולדנברג אם לתת הכשר למקום שבו אם לא יינתן הכשר – בעליו יאכיל את לקוחותיו ואורחיו נבלות וטרפות גמורות; ואם יינתן הכשר – יזכו הלקוחות לאכול אוכל כשר, אלא שבעל המקום יאפשר להם לאכול חלב אחרי בשר, ואפשר שגם יחלל שבת. דעת הרב עובדיה יוסף (שו"ת יביע אומר, חלק ד, יורה דעה, סימן ז) להתיר, שאם לא כן יהודים רבים עלולים לאכול טרף. בפרק "הדעות האוסרות ונימוקיהן" להלן נביא את דעת הרב וולדנברג.

הרב דוד בן זיון דן לאחרונה אם אפשר להורות לזוג שאינו שומר תורה ומצוות, שישמור הלכות נידה בדיני דאורייתא בלבד, כאשר ידוע שהאלטרנטיבה היא שלא ישמרו כלל. הוא מצדד להקל, ומנמק זאת בכך שעדיף שיעברו על איסור קל משיעברו על איסור חמור.¹¹

הדעות האוסרות ונימוקיהן

הבאנו כאן כמה פוסקים שמצאו לנכון להקל גם נגד ההלכה, מתוך ההנחה שמוטב שיעבור על איסור קל משיעבור על איסור חמור.

טעם נוסף שהוזכר בפוסקים הוא שאם לא נקל, ילכו האנשים האלה ויעזבו לגמרי את התורה והמצוות, ואם נקל – נוכל אחר כך להחזיר אותם בתשובה אט אט.

לעומתם, פוסקים רבים אחרים מעדיפים את שמירת התורה כהלכתה על פני הקלה למתקשים בשמירתה. וגם אם כמה מהם יתירו להימנע מתוכחה, הם אינם מתירים לפסוק בהדיא נגד ההלכה, גם כאשר ישנם המתקשים בשמירתה.

11 הרב דוד בן זיון "זוג שאינו שומר הלכות נידה" צהר מ' 257 (התשע"ו). הוא מביא ראיה מהמחלוקת הידועה אם נוח לאדם שהוא יעבור על איסור קל משיעבור חברו על איסור חמור (נושא שראוי למאמר בפני עצמו, ועיי' במאמרי: "חייב אדם במצוות חברו", tinyurl.com/h9rljz8). הנושא העיקרי באותה מחלוקת הוא חייבו של אדם כנגד חברו. זו סוגיה חשובה אך היא אינה נוגעת ישירות לנושא הנדון במאמר זה. אלא שמי שמתיר לאדם אחד לעבור על איסור קל כדי שלא יעבור חברו על איסור חמור, לכאורה קל וחומר שיתיר לאותו אדם לעבור על איסור קל כדי שלא יעבור הוא עצמו על איסור חמור. עם זאת, כפי שנראה בהמשך המאמר, כאשר האדם המדובר יכול להימנע הן מהאיסור הקל הן מהאיסור החמור, אלא שהוא אינו רוצה לעשות כן, הדין אינו דומה למקרה שבו יש שני אנשים ואין ביכולתו של הראשון למנוע את השני מלחטוא בחטא החמור אלא על ידי עברה על חטא קל.

לכאורה, ההיגיון מחייב לעבור תמיד על איסור קל יותר. מדוע אפוא החמירו חלק מהפוסקים בנדון שלפנינו? מצאנו לכך כמה נימוקים וננסה לסקור אותם להלן.

אין מתירים איסורים

לפני שנעסוק בנימוקים מעשיים יותר, נזכיר שיש כמה פוסקים שנימקו את האיסור בעצם העובדה שהוא אסור. יש הלכה, ואין מתירים איסורים. התורה אחת היא ולא תשתנה, ותפקידנו לפסוק את ההלכה לאמתתה של תורה בלא משוא פנים.¹² "בהדי כבשי דרחמנא למה לך", ו"זאת התורה לא תהא מוחלפת!"

בשו"ת הרדב"ז (חלק ג, סימן תלא) עסק באדם שנשא אישה בנישואין אזרחיים, ובית הדין לא רצה להשיאם כי יצא עליו קול שבא עליה עוד כשהייתה נשואה לבעלה הקודם. הרדב"ז נשאל אם להשיא אותם כדי שיחיו בהיתר ולא באיסור, והשיב שלא:

הילכך אפילו שקדש לא יכנוס כלל ואדרבא הלעיטהו לרשע וימות ותהיה עמו בדת הנכרים ולא יתירו לו אפילו כמלא נימא.

הוא עסק גם במקרה דומה (שם, חלק ד, סימן רפו), שבו בעלה הראשון של אישה גירש אותה על מנת שלא תינשא לנטען, ונשאל אם נאמר לו שיגרשנה שוב בלי תנאי, וגם כאן השיב שלא. כללו של דבר: דרכו של הרדב"ז היא שלא להקל לחוטא אלא להפך.

מקור הביטוי "הלעיטהו לרשע וימות"¹³ הוא במסכת בבא קמא (סט ע"א, על דברי המשנה, מעשר שני ה, א):

כרם רבעי היו מציינין אותו בקזוזות אדמה ושל ערלה בחרסית ושל קברות בסיד. אמר רבן שמעון בן גמליאל: במה דברים אמורים? בשביעית דהפקר נינהו אבל בשאר שני שבוע הלעיטהו לרשע וימות.

כלומר, אין עושים תקנה כדי לעזור לגנבים לגנוב דבר כשר דווקא. האומנם סובר רשב"ג שיש לגרום לחוטא לחטוא עוד כדי שימות? מסתבר שלא, שהרי מצוות הן ציווי ה', והאדם מצווה בהן מפני שהוא מחויב לדבר ה'. ואם נלעיט את הרשע באיסור נוסף, האם הענשנו בכך את הרשע או הרבינו בעולם מעשים שה' אינו חפץ בהם ואנו מצווים למנעם? נראה שרשב"ג בא לומר שאם אנו עושים תקנות לרשעים כדי להקל עליהם את חטאיהם, אנו נותנים להם לגיטימציה, והם עלולים להבין שחכמים השלימו עם

12 ראה שו"ת כתב סופר (לעיל, הע' 5).

13 הערת העורך: ראה בעניין זה גם: יוסף אחיטוב "הלעיטהו לרשע וימות – הימנעות מהצלת אדם מחטא" תחומין ט 156 (התשנ"ט); הרב יהודה לוי "הלעיטהו לרשע וימות" מול 'לאפרושי מאיסורא' המעין נא(ב) 45 (התשע"א).

חטאם ולכן מסמנים בשבילם את הכרם כדי להקל עליהם. לא ייתכן, אומר רשב"ג, שאנו נתייחס אל הגנב כאל מי שתפקידו לגנוב ושתפקידנו להקל על חטאו.¹⁴ נראה שבמקרים כאלה יש להפעיל את הכלל "הלעיטהו לרשע וימות", אבל בכל מקום שבו אין בתקנה נתינת לגיטימציה לחטא או השלמה עמו – לא יחול דין "הלעיטהו".

גם ר' יצחק עראמה דן בשאלה אם מותר להשלים עם הימצאותן של קדשות בקהילה, או אף לעודד תופעה כזו, מתוך הנחה שהיא עשויה למנוע איסורים חמורים יותר. הוא מסיק ש"מוטב שיכרתו או ישרפו החטאים האלה בנפשותם משתעקר אות אחת מן התורה בהסכמת הרבים".¹⁵

הנימוק המרכזי המופיע כאן הוא שאין עוקרים אות אחת מן התורה, ודאי שלא בהסכמת הרבים (ויש בדבריו נימוקים נוספים, ונעמוד עליהם להלן). כך מצאנו גם בדברי "תרומת הדשן" (שו"ת, סימן קלח):

דאפילו אם נראה לחכמים שמפני שהן מגדין ומחרימין מאן דהוא, ובשביל כך יצא לתרבות רעה, לא יניחו בעבור זה מלדון ומלעשות כהלכה.

וכן פסק הרמ"א (יורה דעה, סימן שלד, סעיף ג). הט"ז (שם, ס"ק א) תמה על כך וסבר שיש להקל – ולפחות שלא להחרים – כדי להציל את המועמד לנידוי מיציאה לתרבות רעה. הוא הסתמך בין השאר על דברי מהר"י מינץ הנ"ל, אבל הש"ך (נקודות הכסף, שם) דחה את ראיותיו. ה"פתחי תשובה" (שם, ס"ק א) הביא כמה מקורות שסברו כמו הרמ"א והש"ך. גם ה"חתם סופר" (שו"ת, יורה דעה, סימן שכב) סבר שאין נרתעים מהדין רק מפני שיש חשש שהחוטא יוסיף חטא על פשע וישתמד, וגם מהר"י מינץ, שהתיר לאותה מינקת להינשא בתוך כ"ד חודש, לא התיר כדי להציל את המינקת משמד אלא כדי להציל את התינוק, שהוא אינו מאיים לחטוא.

בשו"ת האלף לך שלמה (אבן העזר, סימן צב) נשאל על אישה שהיו לה שני עדים שמת בעלה ונישאה, ואחר כך בא בעלה והורה לה בית דין שתצא מזה ומזה אך היא המשיכה לחיות עם בעלה השני, אם לסמוך על כמה היתרים ולהתיר להם כי אם לא כן יחיו באיסור, והוא השיב שאין להתיר ו"הלעיטהו לרשע וימות".

בשו"ת חוות יאיר (סימן קמא) עסק בשאלה אם לנקוט צעדי ענישה נגד אדם שחטא בכמה חטאים. הוא הביא את דעתו של אחד מחכמי עירו שסבר שעדיף שלא להוכיח אותו בחומרה, מחשש שמא הוא יפרוק כל עול וימיר את דתו. ה"חוות יאיר" כותב

14 וראה להלן בסעיף "הקלה היא מתן גושפנקא ולגיטימציה לחטא".

15 עקדת יצחק, שער כ.

שתחילה היה נראה לו שאכן יש להקל, אבל למסקנה הוא דוחה מכול וכול את הגישה הזאת וכותב שכאשר מדובר על עברה ממש חייבים למחות בו, והוא אף מוסיף:

ומעולם לא חשו סנהדרין בזמן הבית לזה פן ע"י חשש זה ירבו בעלי עבירה ועל בכה"ג אמרו אף הם מרבים שופכי דמים בישראל. והרי בן אשה ישראלית יצא מב"ד של משה מחויב עמד וגידף ולית דחש ליה.

ועוד כתב התשב"ץ (שו"ת, חלק ב, סימן נג) על מי שרצו להתיר לו נדר שנדר שלא יתחרט עליו, ורצו להתיר לו פן יעבור על הנדר ויעבור איסור חמור יותר. וזה לשונו:

ואיך נאמר לו בא והתחרט בעבירה ונזדקק לו בעבירה כדי שלא יעבור עבירה, והלא אנו מצווין להפרישו מעבירה והיאך נסייע ידי עוברי עבירה, אבל יש לנו ללמוד שישביע את יצרו דקי"ל (ברכות לג ע"ב) הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים. וכיוצא בזה השיב הרשב"א על מי שנשבע שלא ישחוק בקוביא ומיראתו שמא יתקפנו יצרו לעבור על שבועתו בא לישאל, ואסר הרב ז"ל לפי ששחוק בקוביא עבירה היא ואין נזקקין להתיר עבירה כדי שלא יעבור עבירה.

כלומר, הפתרון ליצר הרע הוא לגבור עליו ולא להיכנע לו.

הקלה היא מתן גושפנקא ולגיטימציה לחטא

אחד הנימוקים המרכזיים לכך שאין מקום להקל באיסור קל, גם אם בעקבות זאת יעברו על איסור חמור יותר, הוא שפסיקה כזו נותנת גושפנקא והכשר לחטא. וכבר הזכרנו לעיל שכך יש לבאר את דברי רשב"ג: "הלעיטהו לרשע וימות".

הנימוק הזה מתחלק לשניים: הטיעון העקרוני והטיעון המעשי. גם ללא הטיעון המעשי, מבחינה עקרונית חטא שמקבל גושפנקא מסמכות גבוהה הוא חמור יותר, ומוטב שיעבור מאן דהו כמה עברות, ולא תינתן גושפנקא ולגיטימציה לחטא. עם זאת, לצד השיקול העקרוני יש כאן גם שיקול מעשי. ייתכן שבטווח הקצר אכן תימנע עשיית חטא חמור, אבל בטווח הארוך חטא שקיבל היתר ציבורי עלול להפוך במהרה להיתר, ולאחר מכן גם לחטא ציבורי. חטאו של היחיד קל יותר מחטא ציבורי. אי אפשר להקל רק לאיש שעומד לחטוא, כי פסיקה לקולא תגרום גם לאחרים שאינם עלולים לחטוא בחטא חמור, לבוא לחטוא בחטא הקל שאנו מעוניינים להקל בו. עיקר האחריות שלנו היא לאלה שמקיימים את המצוות. דברי ה"עקדת יצחק" שהוזכרו לעיל מבוססים אף הם על הכלל הזה: נתינת היתר במקום אחד – תינתן לו גושפנקא ציבורית רחבה.

הזכרנו לעיל את מחלוקתם של הרב עובדיה יוסף והרב וולדנברג במתן הכשר המעורר את השאלה שביסוד דיוננו. כנגד דעתו המקלה של הרב יוסף, סבור הרב וולדנברג שיש לאסור, ובטעם הדבר הוא כותב (שו"ת ציץ אליעזר, חלק יא, סימן נה):

בשום פנים אין לרבנות לתת הכשר ולהעמיד משגיח בבית מלון כזה המטיל תנאי ומום בקדשים באותה מצוה גופיה שרצונו כאילו לאחזוקי בה למראה עינים, כי פשוט יש בדבר כזה משום נתינת יד רשמית לפושעים המלעיגים על דברי חכמים ומזלזלים בדברי סופרים ואומרים דין הניין לי ודין לא הניין לי, ויש בזה למעשה לא רק נתינת יד אלא גם נתינת הכשר לאי זהירות בקלה כבחמורה ולהפרדה בין דברי תורה לדברי סופרים...

כלומר, החשש של הרב וולדנברג הוא, שהתפשרות בעברה אחת כדי להציל את הציבור מעברות אחרות, יש בה משום מתן לגיטימציה לאותה עברה שבה התפשרנו. ומקורו בדברי ה"עקדת יצחק" (שהובאו לעיל), שאומר שהעברה הקטנה ביותר, אם יסכימו עליה הציבור ויכשירו אותה, "הנה הוא זמה ועון פלילי וחטאת הקהל כלו ולא נתן למחילה", ולעומת זאת, חטא חמור שעובר אדם בסתר וירא מפני הקהל, חומרנו נמוכה, כי החטא הוא רק של אדם אחד. ה"עקדת יצחק" מוסיף שההקלה במקרה כזה תביא עוד הקלות אחריה, הן מפני שהמקלים ידרשו להקל עוד, הן מפני שאנשים אחרים יטעו ויסברו שהותרה הרצועה גם במקומות ובעניינים אחרים.

עוד כותב הרב וולדנברג (שו"ת ציץ אליעזר, חלק ז, סימן כב) שאסור להפעיל בשבת מקום עבודה גם כשמשיגים שלא ייעשו בו מלאכות דאורייתא, כי גם אם על ידי ביטול ההשגחה יעבדו כרגיל ויעברו גם על איסורים כאלה, סוף סוף ההשגחה היא גושפנקא להתרת האסורים האמורים. גם הנצי"ב שנזכיר להלן, הזכיר בדבריו את השיקול הזה.

ההקלה היא השלמה עם פתיחות התורה לשינויים ולחצים

ה"ציץ אליעזר" (שם) מביא נימוק נוסף: ההקלה היא השלמה עם מצב שבו התורה פתוחה לדיון, המסגרת פרוצה, ואפשר לקום ולבחור מה חשוב ומה לא חשוב – "דין הניין לי ודין לא הניין לי".

התיקון לחוטא הזה הוא קלקול לכל החברה

כמה פוסקים כתבו שהקלה לחוטא אחד שמא יחטא בחטא חמור יותר, תגרור אחריה קלקול לחברה כולה. יש שעוד הוסיפו וכתבו שהפוסק מחויב לחברה כולה ולא דווקא לחוטא פרטי. זאת ועוד, הפוסק מחויב לתקן את הצדיקים ולא את הרשעים.

גם מדברי ה"עקדת יצחק" שהוזכרו לעיל, וה"ציץ אליעזר" שהביאם, עולה ההנחה שחטא של יחיד הוא קל יותר, גם אם החוטאים רבים, ואילו חטא שקיבל היתר ציבורי עלול להפוך במהרה להיתר, וייעשה חטא ציבורי.

בשו"ת יוסף אומץ (סימן קג) נשאל אם ראוי לבטל חרם שהיה בקהילתו על ריקודים מעורבים, מפני שיש שעוברים על האיסור ההלכתי בריקודים המעורבים ובעקבות החרם נכשלים גם בעברה על חרם. בתשובתו הוא שלל את הגישה הזאת וכתב שאין לבטל את החרם כדי להציל את העוברים עליו מאיסור חרם. אדרבה, יש לחשוש לתיקונם של אלה שאינם עוברים על החרם, כי אם נתיר להם אותו הם יבואו לרקוד עם נשים ולחטוא. הוא גם קובע כלל שהאחריות החינוכית שלנו היא בראש ובראשונה לצדיקים, ואין להקל ולהכשיל את הצדיקים כדי לתקן את הרשעים תיקון קל, ושבמקום כזה אין אנו אחראים לתקן את הרשעים, אלא אדרבה "הלעיטהו לרשע וימות". ושיקול זה העלה כבר התשב"ץ (שו"ת, חלק ב, סימן מז), וזה לשונו:

בדבר שמיעוטן שוגגין מצוה למחות בידם ואף אם יבואו להיות מזידין כדי להזהיר לאחרים שלא יבאו לידי מכשול דילפי מקלקלתא ולא ילפי מתקנתא.

דברים דומים מצאנו בשו"ת משיב דבר (חלק ב, סימן מג), שנשאל אם להתיר לאישה לטבול ביום השמיני כשיש חשש שאם לא נתיר לה – היא לא תטבול כלל. הנצי"ב שם שלל לחלוטין את הגישה הזאת וכתב שאין אנו אחראים לרמאים, שאין לנו רשות לשנות את התורה מחשש כזה, ושאלם נתיר לה – יאמרו גם אחרים שהדבר מותר.

הוא המשיך לדון בעניין (שם, סימן מד) וכתב:

אבל עדיין יש מקום לדחות דבשלמא אם היה איסור קל שלא מצד חשש אחרים, שפיר נימא דמוטב דתעבור על איסור קל ולא תבא לידי חמורה, אבל זה האיסור קל אינו אלא משום חשש שאחרים יכשלו בה וקלקול הרבים אין לנו רשות להתיר בשביל תקנתה של אשה זו.¹⁶

במחלוקת הנ"ל בין הרב עובדיה יוסף והרב וולדנברג, כתב הרב וולדנברג (שו"ת ציץ אליעזר, חלק יא, סימן נה) שבמקום שבו אדם עובר עברה במזיד – "הלעיטהו לרשע וימות", ואין אנו מחויבים לתקן תקנות כדי להציל את המזידיים. על כך השיב הרב עובדיה יוסף שבמקרה הנדון אין כוונתנו לתקן את בעל המסעדה או את בעל המלון החוטא אלא את קהל הלקוחות, שהם כשוגגים ואנוסים, ומכלל דבריו אפשר ללמוד

16 ודבריו הובאו בשו"ת ציץ אליעזר, חלק יא, סימן נה.

שאולי הוא מודה בחוטא עצמו. הוא עצמו כותב בהמשך התשובה, שפשוט שאין להתיר אפילו איסור דרבנן מחשש שיבוא לעבור על איסור דאורייתא.

אם נלך לקראת החוטאים – נעודד אנשים נוספים לחטוא

שיקול נוסף הובא בשו"ת מהרש"ם (חלק ז, סימנים קד, קו), שדן בשאלה אם לסדר קידושין לאישה שהתחילה לחיות עם גבר לפני שמלאו כ"ד חודש לבתה מבעלה הקודם, כדי שיפסיקו לחיות באיסור וללא טבילה. מהרש"ם שולל את הגישה הזאת ואומר שאם נתיר במקרה הזה, כל אישה שרוצה להינשא לפני שמלאו כ"ד חודש תעשה כך ונתיר לה.

עוד אסר המהרש"ם¹⁷ לפתוח אטליז כשר בתשעת הימים, אף על פי שידע שאם לא יפתחו אותו יאכלו הלקוחות בשר טרף. כלומר, אין להיכנע לאנשים שמאיימים שיחטאו באיסור חמור יותר אם לא נתיר להם את האיסור הקל.

גם בשו"ת יהודה יעלה (חלק ב, סימן קמ) שלל אפשרות להתיר לכוהן אישה שאסורה לו מדרבנן פן ימיר את דתו, וכתב:

ותמיהה בעיני על חכם כמותו איך יעלה על מחשבתו כזאת הס מלהזכיר, א"כ בכל איסורי דרבנן יאמרו כן להתירם לכל קלי הדעת המתאווים למלאות תאותם מהאי טעמא כדי שלא ימירו דת לגמרי, אתמהה, ונהפוך הוא כל איסורי דרבנן הם סייג לתורה כדי שע"י שמירת סייגים לא יבואו להקל על איסורי דאורייתא.

בדברי "יהודה יעלה" האלה כלול נימוק חשוב נוסף: דרכם של חז"ל היא לא להקל אלא להפך – לעשות סייג לתורה. דווקא אם הכיוון הוא החמרה – אפשר למנוע את האדם מן החטא. הקלה לא תועיל, גם אם נדמה לנו שלטווח הקצר היא תסייע.

ההקלה תגרור אחריה הקלות נוספות

טעם נוסף שהובא בפוסקים הוא שאם נקל לו לעבור על עברה אחת, ההקלה תגרור הקלות נוספות. אשליה היא לחשוב שההקלה תייצב את המצב על פי הפשרה שהגענו אליה, כלומר, שאדם לא יחטא בחטא חמור אם נאפשר לו לחטוא בחטא קל. מרגע שהתרנו לו את העברות הקלות – הרי הן בעיניו כהיתר גמור, והחטאים החמורים של היום יהפכו להיות החטאים הקלים של מחר, וגם בהם נידרש להקל כדי שלא יחטא

17 בהגהתו על ספר ארחות חיים (לר' נחמן כהנא), סימן תקנא, סעיף ל. דבריו הובאו בשו"ת ציץ אליעזר, חלק יא, סימן נה.

בחטא חמור עוד יותר. המצב לעולם לא יתייצב, ולעולם לא נוכל לנוח בידיעה שעצרנו את ההתדרדרות. אם נתחיל להתיר – סופנו שנתיר הכול.

בשו"ת פרי השדה (חלק א, סימן קה) עסק בשאלה אם להתיר למינקת להינשא לפני שעברו כ"ד חודש, מחשש פן תחיה באיסור עם גבר וגם תעבור על איסור נידה. הוא השיב שפשוט שלא, ושם נתחיל להתיר איסורי דרבנן כדי שלא יעברו על איסורי דאורייתא, עם הזמן יתבטלו כל גזרות חז"ל. במקום אחר (שם, סימן קי) הוא השיב תשובה דומה לשאלה אם לסדר חופה וקידושין לשניות לעריות פן יעברו גם על איסור נידה:

וכי משום שוטים אלו שרוצים לעשות שלא כהוגן נפתח להם פתח להתיר? הם מלהזכיר. דא"כ ח"ו בדור פרוץ כזה יבקשו להתיר להם כל האיסורין.

וראה דברים דומים בשו"ת עזרת כוהן (סימן כ).

בתשובות שהוזכרו כאן – הנצי"ב, המהרש"ם, "פרי השדה", "יהודה יעלה" ו"עזרת כוהן" – חוזרת ועולה ההנחה שאמנם הקלה תפתור בעיה בטווח הקצר אך תגרור אחריה בעיה קשה יותר בטווח הארוך. בטווח הקצר מאוד אכן אולי הקלה כזו תציל את אותם אנשים מחטא חמור, אך בטווח פחות קצר – ההקלה תפרוץ את חומת ההלכה ובוודאי תמשוך אנשים אחרים לפרצות שנוצרו. יתר על כן, הקלה במקרה כזה תגרור אחריה דרישות נוספות להקלות במקרים אחרים. כל החפץ בהקלה יאיים שיחטא בחטא חמור אם לא יתירו לו את החטא הקל.

ההיתר הזה עלול לעודד גם את מי שלא חוטא באיסור חמור, לחטוא באיסור חמור כדי שנתיר לו איסור קל (כאמור לעיל, נתינת פרס לחלש מעודדת את החזק להיות חלש).

דעת ביניים - הכול לפי המקום והזמן

הבאנו כאן את דברי המצדדים להתיר איסור קל מפני איסור חמור, ואת דברי המצדדים שלא לעשות כן, אבל יש פוסקים שדעתם דעת ביניים. למשל, בשו"ת אפרקסתא דעניא כתב שהדבר משתנה לפי המקום והזמן. הוא עסק בכוהן שנשא אישה פסולה לכהונה. אחרי שהאריך שם בחיוב לנדות ולהעניש אותם, הוא עסק בשאלה אם להתחשב בכך שאם נגדה אותם הם עלולים לצאת לגמרי לתרבות רעה ויהיה חילול השם גדול. הוא הביא את דעות הרמ"א, הט"ז והש"ך שהוזכרו לעיל ואת דברי ה"תשובה מאהבה"¹⁸, וסיכם (חלק א, סימן קלב):

18 שו"ת תשובה מאהבה, חלק ג, יורה דעה, סימן תח (סימן שלד, גיליון הרמ"א).

כללו של דבר, הכל לפי הזמן, אם יש בזה תיקון הדור שהנשאים ישמעו וייראו כו' ודאי לא חיישינן למיעוטא שיצאו מן הכלל, וחכם עיניו בראשו, ויראה אם ברי היזקא, והוו מתונים בדין, כלל גדול בדין.

אמנם התשובה הזאת עוסקת בשאלה אם להחרים ולנדות, ואין מכאן ראיה לשאלה אם אפשר להקל בהדיא באיסור גמור, אך ייתכן שעצם העובדה שהוא דן רק בשאלת הנידוי מלמדת שלהתיר איסור בהדיא הוא ודאי לא יתיר.

הרב פיינשטיין (שו"ת איגרות משה, חלק א, יורה דעה, סימן נב) עסק אף הוא בשאלה שנחלקו בה לעיל הרב עובדיה יוסף והרב וולדנברג, וכתב שכאשר יש אדם שמאיים בפירוש שאם לא יתירו לו איסור קל יעבור על איסור חמור – ודאי שאין להתייחס לדבריו ואין להתיר לו איסורים קלים. אבל במקום שבו רוב הלקוחות מעוניינים שתהיה לו כשרות, אזי גם אם יהיו כמה לקוחות שאחרי הבשר יאכלו חלב, אי אפשר בגלל זה לשלול את הכשרות.

גם הרב עובדיה יוסף במקום אחר (שו"ת יביע אומר, חלק ו, יורה דעה, סימן ג) סייג את דבריו וכתב שבכל מקום שבו יש חשש שינהגו גם אחרים בקולא המוצעת – אין להתיר:

והכלל שלהתיר איסור קל בשביל איסור חמור צריך להיות מתון הרבה, וכמו ברפואת הגוף שלפעמים מחליט הרופא לחתוך יד שיש בה חולי כדי שלא תמשך המחלה ליתר הגוף ויסתכן, ולפעמים מחליט להשאיר הדברים כמו שהם, והכל נעשה ביישוב הדעת עם רופאים אחרים, וכן הדין ברפואת הנפש שצריך להתיישב הרבה עם דעות תלמידי חכמים גדולי תורה כדי שלא לבא לידי חורבה ח"ו.

הקלות בנסיבות מיוחדות

"עת לעשות לה"

בניגוד למקרים שהובאו לעיל, ובהם אסרו חכמים להתיר איסורים לרשעים כדי שלא ירשיעו יותר ממה שהרשיעו כבר, יש מקרים שבהם חכמים הקלו בהלכה משום "עת לעשות לה" הפרו תורתך".

מקור הדין הוא במשנה (ברכות ט, ה), שאומרת שהתקינו שיהיה אדם מברך את חברו בשם. בעקבות ההלכה מצטטת המשנה כמה פסוקים, ואחד מהם הוא "עת לעשות לה" הפרו תורתך" (תהלים קיט, קכו). ומפרש שם רש"י (ברכות נד ע"א, ד"ה שיהא, וד"ה ואומר עת לעשות):

שיהא אדם שואל לשלום חבריו בשם – בשמו של הקדוש ברוך הוא, ולא אמרינן מזלזל הוא בכבודו של מקום בשביל כבוד הבריות להוציא שם שמים עליו... פעמים שמבטלים דברי תורה כדי לעשות לה'. אף זה, המתכוין לשאול לשלום חברו זה רצונו של מקום, שנאמר בקש שלום ורדפהו, מותר להפר תורה ולעשות דבר הנראה אסור.

רש"י הדגיש שאין מדובר כאן אלא בדבר הנראה אסור ולא בדבר שהוא אסור ממש. הרמב"ם בפירוש המשניות (שם) דוחה את הפירוש הזה ומפרש את המשנה בצורה אחרת.

הגמרא מביאה את הפסוק הזה בכמה מקומות כנימוק להתיר איסורים למען מטרה חשובה שגם היא רצון ה'. במסכת יומא (סט ע"א) מנמקת הגמרא כך את מעשהו של שמעון הצדיק שיצא לקראת אלכסנדר מוקדון בבגדי כהונה. במסכת גיטין (ס ע"א) מובא טעם זה כנימוק לכתיבת תורה שבעל פה ולהיתר לקרוא בספרי אגדה בשבת, למרות התקנה שלא יקראו בספרי אגדה בשבת כדי שיהיו פנויים לשמוע דרשות הלכתיות.

בספרי הפוסקים נזכר הטעם הזה בעיקר בהקשרים האלה ובכמה הקשרים דומים, כגון ההיתר לכתוב או להדפיס כל חומש בפני עצמו או ההיתר שהעולה לתורה יברך והש"ץ יקרא, אבל הוא נזכר גם בהקשרים אחרים. בספר חסידים (סימן ר) מוזכר הטעם הזה כדי להתיר לאישה ללבוש בגד של איש מחשש פן יגלו שהיא אישה ויאנסו אותה, וכן (שם, סימן שלח) כדי להתיר להתבטל מלימוד תורה כדי לכבד אב. ה"יראים" (סימן שצב) הזכיר את הטעם הזה כדי להתיר ללמוד תורה גם כשברקע נשמע קול שירת נשים. כמו כן, הוזכר דין זה כהיתר לקבל שכר על לימוד תורה (כסף משנה, תלמוד תורה, פרק ג, הלכה י).

בגמרא (כריתות ח ע"א) הובא מעשה ברבן שמעון בן גמליאל, שראה שמחירי קני התורים ובני היונה האמירו מאוד, ולכן הקל על היולדות שיביאו רק קן אחד גם אם ילדו כמה פעמים. רש"י (שם, ד"ה נכנס) כתב שטעמו משום "עת לעשות לה'", שאם לא ימצאו יחדלו מלהביא אפילו אחד ויאכלו קדשים בטומאת הגוף.

בספר "מגן אבות" (פרק יא) כתב שאפשר להתיר להתפלל ערבית לפני זמנה, מחשש שמא אם לא יתיר לא יתפללו כלל, ו"עת לעשות לה'".

מה ההבדל בין המקרים האלה, שבהם כתבו הפוסקים להתיר, ובין המקרים שהוזכרו בפרק הקודם, שבהם דעת רוב הפוסקים לאסור?

נראה שיש שני הבדלים בולטים:

א. במקרים שהוזכרו בפרק הקודם, עומד לנגד עינינו אדם רשע שעובר עבירות. הדרך להתמודד עם עוברי עברה איננה להקל עליהם אלא להפך – להחמיר עליהם. לעומת זאת, במקרים שהוזכרו כאן אין אנו מתמודדים עם רשעים העוברים עברה, אלא עם מצבים שבהם יש קושי אובייקטיבי לקיים את המצווה כהלכתה, ואם לא נקל לא תתקיים המצווה. עם זאת, יש להעיר שגם המושג "קושי אובייקטיבי" הוא מושג יחסי, ואינו לגמרי אובייקטיבי. תמיד אפשר להורות לאדם להתאמץ יותר ולהשתדל יותר. וראה רא"ש (מגילה, פרק ג, סימן א), שאכן אומר שהטעם שאנשים עלולים להימנע מלעלות לתורה מחמת בושה, אינו טעם מספיק כדי להתיר לעולה לברך ולשמוע את קריאת הש"ץ, אלא אדרבה – עדיף שיתביישו העולים ומתוך כך ילמדו.¹⁹ מכל מקום, ולמרות ההסתייגות הנ"ל, יש להבחין בין תיקון תקנות מחמת אנשים רשעים, שעל כך נאמר "הלעיטהו לרשע וימות", ובין הקלות בהלכות תלמוד תורה מפני קשיי הדור.

ב. ברוב המקרים שבהם אומרים "עת לעשות לה'" (וכבר רמזנו לכך לעיל) העם מתקשה בקיום מצוות, בדרך כלל במצוות תלמוד תורה או בתפילה. ההקלה שאנו מקלים איננה הקלה באיסורי תורה אלא הפחתת רמת הדרישות מלימוד התורה עצמו, מתוך מחשבה שטוב ללמוד תורה כך מאשר לא ללמוד כלל.

תקנת השבים

בגמרא (בבא קמא צד ע"ב) שנינו שלא מקבלים את הגזלה מגזלן שרוצה להשיבה, כשבא מעצמו להחזירה, "שלא תנעול דלת בפני בעלי תשובה", שמא לא יחזרו בתשובה כי אינם יכולים להחזיר את כל גזלותיהם. התקנה פוטרת מהשבת גזלות וכוללת גם שלא יצטרך הגזלן לסתור את הבירה שבנה אם השתמש בכנייתה בחומרים גזולים.²⁰

הכלל "שלא תנעול דלת בפני בעלי תשובה" אינו נזכר בגמרא שם אלא במפרשיה. גם הפוסקים לא הרבו להשתמש בו, והשתמשו בו בעיקר בשני נושאים: החזרת גזלות וכיוצא בה, והתקנה המפקיעה את כל נכסי המשומד מבניו, שבה אפשר להקל מפני

19 ויש להוסיף שהניסיון מראה שהתקנה הזאת הביאה לכך שהיום רוב הציבור אינו שומע את הקריאה בכל שבת. כלומר, כיוון שהקלנו להלכה החמרנו את הבעיה, ומכאן ראייה שהקושי אינו אובייקטיבי ושהוא יגדל ככל שנקל.

20 בהקשר הזה נזכרה תקנת השבים כבר במשנה (גיטין ה, ה), והיא מזכירה שצריך לשלם את דמי הגזלה, אבל בגמרא (בבא קמא צד ע"א) לא הוזכר שצריך לשלם דמים.

תקנת השבים. גם הביטוי "תקנת השבים" אינו נזכר בגמרא ובפוסקים אלא בהקשרים אלה.²¹

גם הדעות המקלות שהזכרנו לעיל לא השתמשו בכלל "שלא תנעול דלת בפני בעלי תשובה", ומכאן שהכול מודים שהכלל הזה לא נאמר אלא על השב מעצמו שרוצה להשיב את גזלותיו וכיוצא בו. אין כלל זה אמור אלא בבעלי תשובה ולא כהנחיה ציבורית.²² הכלל הזה אינו מעניק הקלות לאיש, גם לא לבעל התשובה, בקיום המצוות מכאן ולהבא, אלא רק מקל עליו בתיקון חטאי העבר והנזקים שגרם בעבר.

כאמור לעיל, אחד החריגים לכלל האמור בפרק זה הוא שו"ת הרמב"ם (סימן ריא), שהתיר לחשוד על שפחתו לשחררה ולשאתה מפני תקנת השבים. הרב עזיאל²³ הזכיר את תקנת השבים בהקשר להיתר לגייר אישה שנישאה ליהודי בנישואים אזרחיים ולהשיאה לו בדין תורה.

"מוטב שיהיו שוגגים"

כל מה שאמרנו לעיל, שלא מתירים (לפי רוב הדעות) לאדם לעבור איסור מחשש שאם לא נתיר לו איסור קל יבוא לעבור איסור חמור, היינו דווקא כאשר האיסור גלוי וידוע. כאשר האדם אינו יודע שהוא עובר על איסור, אין חיוב לומר לו מיד את הכול. אדרבה, הכלל הנקוט בגמרא בכמה מקומות, ובמקומות רבים מאוד בספרי ההלכה, הוא "מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין" (ראה למשל שבת קמח ע"ב; ביצה ל ע"א). כלומר, אין אנו חייבים לומר הכול מיד, ואפשר ללמד את התורה מעט מעט.²⁴

כלומר, אם פתחנו את העיסוק בנושא בתיאור הדרך החינוכית האידאלית שבה הכול מודים שעל האדם לדרוש מעצמו לקיים את כל המצוות ללא הקלות, ועברנו לעסוק במקרים שבהם נחלקו הדעות מתי ואיך יש להחמיר או להקל למי שעלול לעזוב לגמרי את דרך התורה, נוכל לסיים את הדיון באמירה שישנם מקרים שבהם הכול מודים שלא צריך לומר דבר שאינו נשמע. אם לא אומרים שמותר לעבור על האיסור אלא רק שותקים ולא מתערבים, אין כאן משום הסכמה שבשתיקה. לכן, אם אדם אינו יודע

21 מלבד על דרך המליצה, שהשתמשו בו בהרבה תשובות כשבאו לסייע לבאים לחזור בתשובה.
22 הרב בן ציון חי עזיאל (שו"ת משפטי עזיאל, חלק ב, סימן נו) השתמש בו גם כדי לומר שביאת מומר אינה פוסלת לכהונה, וכוהן מומר שחזר בתשובה יכול לקיים את אשתו.
23 שו"ת משפטי עזיאל, שם.
24 ולא ניכנס כאן לפרטי הדין הזה ולשאלה אם בכל הלכה אפשר לומר "מוטב שיהיו שוגגים" או רק בחלק מההלכות.

שהוא עובר על איסור, ואם נגיד לו לא ישמע לנו, יודו הכול – לפחות במקרים מסוימים – שיפה שתיקה לחכמים.

סיכום

הדרך הנכונה, הרצויה והאידיאלית להתחנך בה היא לדרוש מהאדם לקיים את כל ההלכות בשלמות.

האדם מסוגל לעמוד בכך אם ירצה. אדרבה, הקלה בכך תגרור שאיפה ודרישה להקלה נוספת. דווקא העיסוק המסיבי והאובססיבי ברצון לקיים עוד ועוד מצוות, ובהידורים רבים יותר, היא מצווה הגוררת מצווה ובעקבותיה עוד מצווה. התשובה לחולשה היא לא התפשרות עם החולשה, אלא להפך – סייג לתורה.

כל זה אמור כאשר אכן יש רצון לגבור על החולשות ולעלות מעלה מעלה. השאלה היא איך מתמודדים עם ציבור או עם מתחנכים שעדיין לא פיתחו רצון כזה בשלמות.

דעת רוב הפוסקים היא שאין לעשות הסכמי פשרה כאלה או אחרים עם החוטאים. דרך כזו תיתן לגיטימציה לחטא ותמסד אותו, ובמבט ארוך טווח – תזמין את ההתפשרות הבאה. עם זאת, במקרים שונים חרגו כמה מהפוסקים מן הכלל הזה ואכן התפשרו.

כל זה נכון לגבי התפשרות עם עבריינים, אך אין צורך להיכנס למלחמה על דבר שהעם עדיין שוגג גמור בו ואינו נמצא ברמה הרוחנית הנדרשת לקיימו. כאן חלים הכללים "מוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידים" ו"סייג לחכמה שתיקה". גם זה סוג של סייג. וכשם שמצווה לומר דבר הנשמע, כך מצווה שלא לומר דבר שאינו נשמע.